

MORFOLOGIK STATISTIKANING AMALIY TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI

Nasirdinova Oydinniso Dagarovna

O'zDJTU o'qituvchisi

oydinnisonasirdinova0@gmail.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14995564>

Annotatsiya. O'zbek tilining grammatik qonuniyatlari agglyutinativ holatda keng va murakkabdir. O'zbek tilini xorijliklarga o'qitish jarayonida lingvistik va nutqiy kompetensiyalarni shakllantirishda leksik birliklar kabi nutqda eng faol grammatik birliklarni aniqlab olish va faollik darajasini tartiblash muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, til korpuslari, unga aloqador morfoanalizatorlar va darajalangan morfologik birliklarning o'quv lug'talarini yaratishda ham morfologik statistik tadqiqotlar yetakchilik qiladi. Bunda grammatik birliklarning miqdoriy tahlili – morfostatistika asosiy metodologik yo'l hisoblanib, nutq birliklarining qo'llanish darajasini "miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga ta'siri" doirasida tekshiradi va ilmiy xulosalaydi.

Kalit so'zlar: morfostatistika, darajalanish, jahon morfostatistikasi, o'zbek morfostatistikasi, faol affikslar, nofaol affikslar

Abstract. The grammatical laws of the Uzbek language are extensive and complex in the agglutinative state. In the process of teaching the Uzbek language to foreigners, it is important to identify the most active grammatical units in speech, such as lexical units, and to rank their level of activity. In addition, morphological statistical research also leads in the creation of language corpora, related morphoanalyzers and educational dictionaries of graded morphological units. In this, quantitative analysis of grammatical units – morphostatistics is the main methodological approach, which examines and scientifically concludes the level of use of speech units within the framework of the "influence of quantitative changes on qualitative changes".

Keywords: morphostatistics, leveling, world morphostatistics, Uzbek morphostatistics, active affixes, inactive affixes.

Morfologik statistika – morfologik birliklarning ma'lum vaqt ko'rsatkichida miqdoriy o'zgarishini aniqlovchi, natijalarni muayyan maqsadda faol-nofaollik darajasiga ko'ra tartiblovchi lingvostatistikaning bir bo'limidir. Lingvistik statistikaning fonostatistika (nutq tovushlari statistikasi), leksikostatistika (leksik birliklar statistikasi), sintaktik statistika (sintaksik birliklar statistikasi) kabi yo'nalishlari ham bo'lib, nutqning turli birliklari ustida belgilangan maqsadlarga ko'ra matematik hisob-kitoblarni olib boradi. Til sathi birliklarining bir lisoniy tizimda yaxlitligini hisobga olsak, nutqdagi voqelanishi ham yagona tizim asosida amalga oshadi. Masalan, o'zbek tilini xorijliklarga o'qitishda "oddiydan murakkabga" yo'nalishidagi o'qish, yozish, tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini shakllantirish uchun ma'lum dastur, darsliklar yoki o'quv qo'llanmalar zarur, bu esa o'z-o'zidan zamonaviy til ko'nikmalarini baholovchi darajalangan dasturga ehtiyoj borligini ko'rsatadi. Masalan, CEFR tizimining o'zbek

tili ko'nikmalarini baholash jarayoniga tatbiqida nutq birliklarining darajalangan tartibi lingvistik asos sifatida qabul qilinadi. Ikkinchi ahamiyatli tomoni shundaki, morfologik birliklarning statistikani aniqlash o'zbek tili korpusida darajalangan o'quv lug'atlarining joriylanishi – subkorpuslarning yaratilishi hamda lingvistik statistikaning tajribadan o'tgan umumiy mezon va tamoyillarini shakllantirishni ko'zda tutadi.

Jahon tilshunosligida morfostatistik tadqiqotlar, asosan, ma'lum tilning korpusini shakllantirish yo'lidagi izlanishlar – so'zning morfem va morfologik holatini kompyuter tiliga o'girish, morfoanalizatorni yaratish borasida amalga oshirilgan. Asosan, affikslarning miqdoriy o'zgarishlari so'z yasovchi affikslarning unumli yoki unumsiz ko'lamini aniqlash maqsadida olib borilgan. Bu borada so'nggi 30 yillik izlanishlar ingliz tili miqyosifda H.Bayeen, Bauer va Dressler kabi olimlarning ilmiy ishlarida ko'zga tashlanadi. (1) Olimlar affikslarning nutqdagi unumdorlik ko'lamini aniqlashadi, ularni “ko'pdan kamga tomon” daraja tartibini yaratadi va bu izlanishlar nutqning shakli, uslubi, mavzuiy ko'lami, kongitiv va pragmatik jihatlarini qamragan holda amalga oshiriladi.

Morfologik birliklarning nutqda qo'llanish darajasi va ularning chastotasi tadqiqi bilan A.Ch.Piperskiy, O.V.Oshchepkova, V.T.Sadchenko kabi olimlar shug'ullanishdi. Xususan, A.Ch. Piperskiy nemis tilidagi fe'llarning tovush tarkibi ko'p yoki kamlik holatiga ko'ra nutqda qo'llanish darajasini o'rgandi va zamonaviy nemis tilida so'z uzunligi ≥ 4 fonemali 73% va so'z uzunligi ≤ 3 fonemali 61% fe'llar “yashab qolganligi” haqida ehtimoliy farazlarni ilgari surdi. O.V.Oshchepkovaning tadqiqotlarida ingliz tilidagi 86 ta morfologik qo'shimchalarning ot, sifat va fe'l so'z turkumi doirasida chastota diapozoni aniqlangan. Olimaning tadqiqotlari til hodisalarining ehtimoliy xususiyatlarini chastota usulida ishlab chiqishga qaratilgan. O. V. Oshchepkova bu izlanishlarni Britaniya Milliy Korpusi (BNC) da qo'llangan A va B qatlam so'zlaridagi qo'shimchalar asosida olib borgan. Nutqni idrok etishda muntazamlilik zarurligini hisobga olib, qo'shimchani ingliz tilining chastota lug'atidan tanlab olgan. Qo'shimchalarni chastotaning kamayishi tartibida joylashtirilgan. [7]

Ingliz tilshunosi Maykl Kyunion 2008-yilda ingliz tilidagi barcha qo'shimchalar – 1250 dan ortiq so'z yasovchi prefiks, suffiks va morfologik qo'shimchalarni o'z ichiga olgan, 10 000 ga yaqin misollar bilan izohlangan “Affikslar lug'ati”ni yaratdi. Anglashiladiki, ingliz tili morfologik jihatdan flektiv til bo'lishiga qaramay, undagi qo'shimchalarning salmog'i anchagina. Aynan shu kabi lug'atlar tilshunoslikda miqdor va sifat tahlillari uchun asosiy manba sifatida xizmat qiladi. [2]

Yaponiyalik tilshunos olim Yosuke Sasao ingliz tilidagi 118 ta faol soʻz yasovchi qoʻshimchalarning nutqda qoʻllanishini BNC (British National Corpus) imkoniyatlaridan foydalangan holda, eng yuqori chastotali 2000 ta soʻz orqali aniqladi va chastotasiga koʻra ularni A – oddiy daraja, B – oʻrta daraja, C – yuqori darajadagi qoʻshimchalarga boʻldi. Flektiv tillarda morfologik-sintaktik qoʻshimchalar soʻz yasovchi qoʻshimchalar miqdoriga nisbatan ancha kamligi sababli bu kabi darajalanish tadqiqotlarda deyarli yoritilmagan. [6]

Oʻzbek tilshunosligida oʻtgan asrda morfostatistik tadqiqotlar leksikostatistikaga qaraganda nisbatan tor doirada amalga oshirilgan. Asosiy eʼtibor badiiy va publitsistik matnlar tarkibida oʻz va oʻzlashgan qatlamga oid soʻzlarning statistik holatiga qaratilgan. Oʻzbek tilida lingvostatistikaning asoslarini yaratish to maʼnoda S.Rizayev tadqiqotlari bilan bogʻliq. Olim ilmiy ishida yangi soʻzlarning faollik darajasini, morfologik va etimologik miqdoriy tahlilini soʻzlarning kamayib borish tartibida tizimlaydi. Tadqiqot matn shakliga koʻra faqat yozma matnlarni, morfologik jihatdan esa feʼllarning oʻzak morfemasiga koʻra nutqda qoʻllanish holatini tekshiradi. Bunga koʻra feʼl soʻz turkumi nutqda qoʻllanish darajasiga koʻra bogʻlovchi va olmoshlardan keyingi oʻrinni egallaydi. S.Rizayev lingvostatistika sohasidagi ishlarning salmogʻi birmuncha kamligi, ayniqsa, soʻzshakllar tarkibidagi barcha morfemalarning umumiy statistik strukturasi hanuzgacha yaratilmaganligihaqida fikr bildiradi. [4]

EHM orqali morfologik birliklar ustida amalga oshiriladigan lingvistik tahlillarni osonlashtirish maqsadida tadqiq etilgan Sh.Hamroyevaning “Oʻzbek tili morfologik analizatorining lingvistik taʼminoti” (5) nomli dissertatsiyasida boshqa soʻz turumlari qatori feʼl soʻz turkumi doirasidagi qoʻshimchalarning soʻzdagi morfematik qurshovi va ularning turli pozitsion modellari yaratildi.

Oʻzbek tilida soʻzlarning morfologik shakllari tizimi murakkab va miqdori juda koʻp. Ayniqsa, feʼl soʻz turkumi shakllari alohida ahamiyatga ega. Shuning uchun A.Poʻlatov oʻz kitobida shunday yozadi: “Oʻzbek tili grammatikasi (yuqorida koʻrsatilgan tizimda) toʻla oʻrganib chiqilmagan, yaʼni sistemalashtirilmagan, formallashtirilmagan. Masalan, feʼl, ot va boshqa turkumlarga oid soʻzshakllar, gap konstruksiyalari toʻliq roʻyxatga olinmagan (masalan, oʻzbek tilida birgina ishlamoq feʼlining shakli taxminan 100 000 dan oshadi, ingliz tilida esa taxminan 150 tagina shakli mavjud, xolos)”. Bular haqidagi maʼlumotlar A.Poʻlatov, T.Moʻminova, I.Poʻlatovalar qalamiga mansub “Dunyoviy oʻzbek tili. Oʻzbek tilida feʼl shakllari va ularning rus, ingliz tilidagi koʻrinishlari” (Toshkent: Universitet, 2003) asarida keltirilgan”. () Koʻrinadiki, oʻzbek tilidagi morfologik shakllar boshqa tillarning

grammatik shakllaridan batamom farq qiladi, juda boy imkoniyati, kombinatsiyalarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. [3]

Xulosa shuki, o'zbek tilida morfologik shakllarning nutqda qo'llanish darajasini aniqlash morfologik qo'shimchalarning "oddiydan murakkabga", "faoldan nofaolga" tomon darajalanishiga asos bo'ladi, bu esa amaliyotda o'zbek tili grammatik qonuniyatlarini xorijliklarga aniq, oson va bosqichma-bosqich o'rgatish imkonini berishi bilan dolzarbdir. Til birliklarining nutqda qo'llanishiga ko'ra darajalanishi ularning miqdoriy ko'rsatkichlarini – statistik holati, chastotasi va o'zaro qiyosiy matematik tahlillarni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baayen, R. Harald (1993), On frequency, transparency, and productivity. In: Geert E. Booij and Jaapvan Marle(eds), "Yearbook of Morphology 1992". Dor drecht: Kluwer Academic Publishers, 181-208.
2. Maycl Quinion. Affixes: The blocks of English. [Dictionary of affixes | morforetem](#)
3. Po'latov A. Kompyuter lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2011. 100 b.
4. Rizayev S. O'zbek tilining lingvostatistik tahlili. Diss. – Toshkent, 2008. 300 b.
5. Xamroyeva Sh. O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik ta'minoti. Avtoreferat. – Farg'ona, 2021. 76 b.
6. Yosuke Sasao. List of affixes // www.academia.edu/2993726/List_of_affixes.
7. Ощепкова О. В. К вопросу категории частотности суффиксальных элементов английского слова. // Вестник Санкт-Петербургского университета, сер. 9, 2007. вып. 4, Ч. II. С. 144-148.